

Τίτλος μαθήματος:

Η φιλοσοφία ως θεραπεία: Ο Αριστοτέλης και οι Στωικοί για τα πάθη της ψυχής
και τη θεραπεία τους. Σύγχρονες αναγνώσεις.

Μάθημα 10^ο

Στωικοί: Ο λόγος ως το ίδιον της ανθρώπινης φύσης και η στωική θεραπεία των
παθών

Διδάσκων:

Πουλακίδας Παναγιώτης

panroulakidas@gmail.com

1. Λόγος

Απόσπασμα 1

SVF II.841: «έννοιῶν τε τινῶν και προλήψεων ἄθροισμα».

Μετάφραση: Οι έννοιες είναι συγκεκριμένων προλήψεων αθροισμα.

Απόσπασμα 2

Δ.Λ. 7.54 ὁ δὲ Χρῦσιππος διαφερόμενος πρὸς αὐτὸν ἐν τῷ πρώτῳ Περί λόγου κριτήριά φησιν εἶναι αἴσθησιν και πρόληψιν· ἔστι δ' ἡ πρόληψις ἔννοια φυσική τῶν καθόλου.

Μετάφραση: Και ο Χρῦσιππος στο πρώτο βιβλίο του έργου του Περί Λόγου αναφέρει πως η αίσθηση και οι προλήψεις είναι κριτήρια αλήθειας. Οι προλήψεις είναι φυσική πρόσληψη των καθολικών εννοιῶν

Απόσπασμα 3

Αέτιος 4.11.1-4: Οἱ Στωικοί φασιν· ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὡσπερ χαρτίον εὐεργὸν εἰς ἀπογραφὴν. εἰς τοῦτο μίαν ἐκάστην τῶν ἐννοιῶν ἐναπογράφεται. πρῶτος δὲ [ὁ] τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων· αἰσθανόμενοι γάρ τινος οἶον λευκοῦ, ἀπελθόντος αὐτοῦ μνήμη ἔχουσιν· ὅταν δ' ὁμοειδεῖς πολλαὶ μνήμαι γένωνται, τότε φασὲν ἔχειν ἐμπειρίαν· ἐμπειρία γάρ ἐστὶ τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος. τῶν δ' ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικῶς γίνονται κατὰ τοὺς εἰρημένους τρόπους και ἀνεπιτεχνήτως, αἱ δ' ἤδη δι' ἡμετέρας διδασκαλίας και ἐπιμελείας· αὗται μὲν οὖν ἔννοια καλοῦνται μόνον, ἐκεῖναι δὲ και προλήψεις. ὁ δὲ λόγος, καθ' ὃν προσαγορευόμεθα λογικοί, ἐκ τῶν προλήψεων συμπληροῦσθαι λέγεται κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα.

Μετάφραση: Όταν ο άνθρωπος γεννιέται λένε (οι Στωικοί), το ηγεμονικό του μέρος της ψυχῆς μοιάζει με μία λευκή σελίδα χαρτί έτοιμη να γράψει κανείς επάνω. Σε αυτό εγγράφονται όλες οι έννοιές του. Η πρώτη μέθοδος εγγραφῆς είναι μέσω των αισθήσεων. Γιατί όταν αισθανόμαστε κάτι, π.χ. το λευκό αποκτάται μία μνήμη αυτού το οποίο προσλαμβάνουμε. Και όταν πολλές μνήμες ίδιου είδους συγκεντρωθούν τότε λένε (εννοείται οι Στωικοί) πως έχουμε την εμπειρία αυτού του πράγματος. Κάποιες έννοιες προκύπτουν μέσα μας φυσικά όπως αναφέραμε ενώ άλλες αποτελούν αποτέλεσμα της δικῆς μας προσοχῆς και καθοδήγησης. Οι τελευταίες αυτές ονομάζονται απλῶς «έννοιες» ενώ οι

πρώτες προ-έννοιες. Ο λόγος εξ αιτίας του οποίου ονομαζόμαστε έλλογα πλάσματα προκύπτει από τις προ-έννοιες μας τις οποίες αποκτάμε έως το έβδομο έτος της ηλικίας μας.

Απόσπασμα 4

ΔΛ 7.60: «Ὅρος δέ ἐστίν, ὡς φησίν Ἀντίπατρος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ ὄρων, λόγος κατ' ἀνάλυσιν ἀπαρτιζόντως ἐκφερόμενος, ἢ, ὡς Χρύσιππος ἐν τῷ Περὶ ὄρων, ἰδίου ἀπόδοσις. ὑπογραφή δέ ἐστὶ λόγος τυπωδῶς εἰσάγων εἰς τὰ πράγματα»

Μετάφραση: Ο όρος είναι, όπως λέει ο Αντίπατρος στο πρώτο βιβλίο του έργου του Περὶ Ὄρων ο καθαυτός, λογικά επεξεργασμένος, ορισμός ο οποίος μας αποδίδει την πλήρη αλήθεια του πράγματος όπως λέει και ο Χρύσιππος στο έργο του Περὶ Ὄρων. Η υπογραφή από την άλλη πλευρά είναι υποτυπώδης πρωταρχική λογική κατανόηση των πραγμάτων.

Ανάλυση αποσπασμάτων: Όσον αφορά το λόγο, οι Στωικοί πίστευαν ότι οι άνθρωποι δεν γεννιόμαστε ως έλλογα πλάσματα. Αντίθετα, ο λόγος είναι μία λειτουργία που οι άνθρωποι αποκτούν με την πάροδο του χρόνου. Τα παιδιά αποκτούν τις προέννοιες κατά το έβδομο έτος της ηλικίας τους (Αέτιος, 4.11) ενώ ο λόγος, στην άρτια συγκρότησή του, εμφανίζεται κατά το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας τους (SVF I.149). Ο λόγος εδώ δεν αποτελεί απλά μια δύναμη λογικής επεξεργασίας που οδηγεί στην απόκτηση εννοιών αλλά αντίθετα προϋποθέτει ένα σύνολο εννοιών. Αφού το ηγεμονικό αποκτήσει ένα συγκεκριμένο σύνολο εννοιών, τότε είναι δυνατό να αρχίσει να προβαίνει σε συσχετισμούς μεταξύ τους αποκτώντας έτσι λόγο. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση, ο λόγος δεν αποτελεί προϋπόθεση της απόκτησης εννοιών αλλά αντίθετα οι έννοιες προϋπάρχουν του λόγου και αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την απόκτηση/ανάπτυξή του. Αυτός ο στωικός ορισμός του λόγου αποδίδεται ρητά στον Χρύσιππο, ο οποίος ορίζει τον λόγο ως «άθροισμα εννοιών και προεννοιών», ωστόσο, ίσως να έχει τις ρίζες του στον Ζήνωνα (SVF I.149), ενώ, σίγουρα παραμένει ζωντανός καθόλη την διάρκεια της στωικής σχολής έως και τα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο Επίκτητος στο έργο του Διατριβαί (1.20.6) ορίζει τον λόγο ως «συγκροτημένο σύνολο από εντυπώσεις ορισμένου τύπου».

Όπως, λοιπόν, ήδη αναφέραμε, ο λόγος για τους Στωικούς αποκτάται με την πάροδο του χρόνου. Οι άνθρωποι γεννιούνται ως άλογα πλάσματα και στην συνέχεια της ζωής τους εξελίσσονται σε έλλογα. Ο Frede περιγράφει αυτή την εξελικτική διαδικασία ως εξής:

«Οι άνθρωποι ξεκινούν την ζωή τους, σύμφωνα με τους Στωικούς ως άλογα πλάσματα. Ως τέτοια έχουν το είδος των αισθητηριακών εντυπώσεων που διαθέτουν τα ζώα. Αλλά στην περίπτωση των ανθρώπων αυτές οι εντυπώσεις δημιουργούν έννοιες απλών αισθητηριακών ιδιοτήτων, όπως τα χρώματα, τα σχήματα, τις γεύσεις και τα όμοια τους και έτσι ο λόγος ξεκινά αργά να καλλιεργείται. Από την στιγμή που έχουμε αυτές τις έλλογες έννοιες μπορούμε να έχουμε σχετικές έλλογες εντυπώσεις και, το πιο σημαντικό, αντίστοιχες καταληπτικές εντυπώσεις. Αυτές θα μας οδηγήσουν, με φυσικό τρόπο, στην δημιουργία πιο σύνθετων εννοιών όπως αυτή του ανθρώπου ή του δέντρου, οι οποίες θα μας επιτρέψουν με την σειρά τους να έχουμε συνθετότερες έλλογες και, πιο συγκεκριμένα, καταληπτικές εντυπώσεις».

Οι Στωικοί σημειώνουν πως οι άνθρωποι δημιουργούν τις έννοιες από τις οποίες αποτελείται ο λόγος με συγκεκριμένους τρόπους. Αρχικά, όλοι οι άνθρωποι ξεκινούν τη ζωή τους ως άλογα πλάσματα. Συνεπώς οι πρώτες εντυπώσεις που έχουν οι άνθρωποι ως παιδιά ομοιάζουν με εκείνες των ζώων. Έπειτα όμως, οι αισθητηριακές εντυπώσεις των παιδιών δημιουργούν ένα πρώτο είδος εννοιών οι οποίες αναπαριστούν απλές αισθητηριακές ιδιότητες των αντικειμένων όπως σχήμα, χρώμα, γεύση κτλ. Οι Στωικοί σημειώνουν πως αυτές οι πρώτες έννοιες δημιουργούνται μέσω της απλής επαφής με τα αισθητά. Ο Σέξτος αναφέρει ως παραδείγματα το γλυκό, το πικρό, το λευκό, και το μαύρο και υποστηρίζει πως ο σχηματισμός αυτών των εννοιών γίνεται αυτόματα (Σέξτος Μ 8.213.1-6). Ο Gourinat περιγράφει αυτή την διαδικασία ως εξής:

«Η εγχάραξη εννοιών ξεκινά από ομοειδείς μνήμες: η απομνημόνευσή συνίσταται στην αποδοχή ως αληθούς και συγκράτηση (από τους Στωικούς λέγεται «κατάληψις») της εντύπωσης μιας αισθητής ιδιότητας που σχηματίστηκε άλλοτε. Για παράδειγμα, «όταν αποκτά κανείς μία αίσθηση από κάτι, έξαφνα λευκό, διατηρεί την ανάμνηση από αυτό μετά την απομάκρυνση του» (Αέτιος, 4.11). Πολλές μνήμες από το ίδιο συνθέτουν μία εμπειρία και έτσι σχηματίζεται η έννοια του λευκού».

Όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω οι Στωικοί αντιλαμβάνονται τις απλές αυτές έννοιες ως κάτι διαφορετικό από τις μνήμες καθώς κάθε απλή έννοια προϋποθέτει μία εμπειρία και αναφέρεται σε μία αισθητηριακή ιδιότητα η οποία είναι κοινό χαρακτηριστικό σε περισσότερες από μία μνήμες. Ο Χρύσιππος αναφέρει σχετικά πως «Η γλυκύτητα γενικά είναι κάτι νοητό ενώ η συγκεκριμένη γλυκύτητα που τώρα γεύομαι είναι κάτι αισθητό»

(Αέτιος, 4.13). Συνεπώς, οι έννοιες αυτές αποτελούν ένα κοινό στοιχείο μεταξύ πολλών αναμνήσεων-εντυπώσεων που έχουμε στην κατοχή μας.

Οι έννοιες αυτές σχηματίζονται μέσα μας αυτόματα, κατά τρόπο φυσικό και δεν προϋποθέτουν τίποτε άλλο από απλές αισθητηριακές εντυπώσεις. Οι έννοιες όμως που μπορεί να δημιουργήσει το ηγεμονικό του ανθρώπου δεν περιορίζονται μόνο στην παραπάνω κατηγορία. Υπάρχουν επίσης επιπλέον κατηγορίες εννοιών τις οποίες δημιουργεί το ηγεμονικό με τεχνητό τρόπο, οι οποίες διαμορφώνονται με ενέργειες που εκτελεί το ηγεμονικό πάνω στις προ-έννοιες. Προ-έννοιες (προλήψεις) ονομάζεται αυτή η πρώτη κατηγορία απλών εννοιών που δημιουργούνται βάσει των αισθητηριακών μας εντυπώσεων (Δ.Λ. 7.54.7) ενώ όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες εννοιών ονομάζονται απλώς έννοιες (έννοιαι). Ο Frede περιγράφει την διαδικασία δημιουργίας εννοιών ως εξής:

«Αλλά στην περίπτωση των ανθρώπων αυτές οι εντυπώσεις (εννοεί οι αισθητηριακές εντυπώσεις) δημιουργούν έννοιες απλών αισθητηριακών ιδιοτήτων όπως χρώματα, σχήματα, γεύσεις και άλλα, και έτσι ο λόγος ξεκινά να δημιουργείται. Όταν αποκτήσουμε αυτές τις απλές έννοιες έχουμε ανάλογες γνωστικές εντυπώσεις και, πιο σημαντικό, ανάλογες καταληπτικές εντυπώσεις. Αυτές οι νέες εντυπώσεις θα δημιουργήσουν πιο σύνθετες έννοιες όπως αυτή ενός άνδρα ή ενός δέντρου, οι οποίες με την σειρά τους θα μας επιτρέψουν να έχουμε ακόμα πιο σύνθετες έλλογες και καταληπτικές εντυπώσεις (Cic. Acad. II. 21)».

Επιπλέον, ο Διογένης Λαέρτιος μας παρουσιάζει με λεπτομέρεια τους τρόπους με τους οποίους δημιουργούνται οι έννοιες από το ηγεμονικό (Δ.Λ. 7.52-53) ενώ η ίδια λίστα εμφανίζεται και σε αρκετά σημεία του έργου του Σέξτου Εμπειρικού (Σεξτός Μ 8.57, 9.393-395). Οι τρόποι με τους οποίους δημιουργούνται οι έννοιες σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα είναι οι ακόλουθοι επτά:

1. Απλή επαφή με τα αισθητά όπως για παράδειγμα η έννοια λευκό
2. Με βάση την ομοιότητα όπως για παράδειγμα δημιουργούμε την έννοια δεινόσαυρος κοιτώντας μία ψηφιακή εικόνα ενός δεινόσαυρου.
3. Κατ' αναλογία όπως για παράδειγμα την έννοια του γίγαντα την οποία φανταζόμαστε ως μεγέθυνση ενός κανονικού ανθρώπου
4. Κατά μετατόπιση όπως για παράδειγμα δημιουργούμε την έννοια όντων που έχουν τα μάτια στο στήθος.

5. Κατά σύνθεση όπως για παράδειγμα η έννοια ιπποκένταυρος η οποία δημιουργείται συνθετικά από την σύνθεση των μελών του ανθρώπου και του αλόγου.
6. Κατά εναντίωση όπως για παράδειγμα η έννοια θάνατος η οποία δημιουργείται ως αντίθεση στην έννοια ζωή
7. Κατά στέρηση όπως για παράδειγμα ο άχειρ αυτός δηλαδή που στερείται χέρια.

Το σημείο στο οποίο πρέπει να σταθούμε βέβαια είναι η δυναμική που φαίνεται να έχει το ηγεμονικό σχετικά με την δημιουργία εννοιών. Όπως ήδη αναφέραμε το ηγεμονικό δημιουργεί προέννοιες με βάση τις αισθητηριακές εντυπώσεις που έχει στην κατοχή του και έπειτα πιο σύνθετες έννοιες με βάση τις νέες αυτές έννοιες που έχει δημιουργήσει. Η διαδικασία αυτή είναι δυνατό να επαναλαμβάνεται ξανά και ξανά και το ηγεμονικό να οδηγείται συνεχώς στην δημιουργία και κατανόηση όλο και πιο σύνθετων εννοιών. Η διάκριση μεταξύ προέννοιας και έννοιας ακολουθεί τη διάκριση μεταξύ ύπογραφης και ὄρου, των δύο εννοιών που αποδίδει ο Διογένης Λαέρτιος στον Χρύσιππο αναφορικά με τους ορισμούς. Με σύγχρονους όρους η ύπογραφή αποτελεί τον περιγραφικό ορισμό ενός πράγματος ο οποίος πηγάζει από την αισθητηριακή αντίληψη του αντικειμένου ενώ ο ὄρος αποτελεί τον καθαυτό, λογικά επεξεργασμένο, ορισμό ο οποίος μας αποδίδει την πλήρη αλήθεια του πράγματος.

2. Η θεραπεία των παθών

Απόσπασμα 5

Επίκτητος Διατριβαί 1.22 1-3, 9-10: «Προλήψεις κοινὰ πᾶσιν ἀνθρώποις εἰσὶν· καὶ πρόληψις προλήψει οὐ μάχεται. [...] πότε οὖν ἡ μάχη γίνεται; περὶ τὴν ἐφαρμογὴν ὧν προλήψεων ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις, ὅταν ὁ μὲν εἶπῃ 'καλῶς ἐποίησεν, ἀνδρεῖός ἐστιν'. 'οὐ, ἀλλ' ἀπονενοημένος.' ἔνθεν ἡ μάχη γίνεται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς ἀλλήλους. [...] Τί οὖν ἐστὶ τὸ παιδεύεσθαι; μανθάνειν τὰς φυσικὰς προλήψεις ἐφαρμόζειν ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις καταλλήλως τῇ φύσει καὶ λοιπὸν διελεῖν, ὅτι τῶν ὄντων τὰ μὲν ἐστὶν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

Μετάφραση: Οι προέννοιες είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους και η μία προέννοια δεν έρχεται σε σύγκρουση με την άλλη.[...] Που έγκειται λοιπόν η διαμάχη; Στην εφαρμογή των προεννοιών στα επιμέρους πράγματα, όταν για παράδειγμα κάποιος λέει: «Αυτός έπραξε ορθά, είναι ανδρείος» και κάποιος άλλος απαντά: «Όχι, είναι τρελός». Αυτή είναι η πηγή της

διαφωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Και που έγκειται η διδασκαλία; Στο να μάθει κανείς να εφαρμόζει τις φυσικές προένοιες στα επιμέρους πράγματα με τρόπο που είναι σύμφωνος με τη φύση και στο να κάνει τη διάκριση πως από τα πράγματα κάποια βρίσκονται εντός των δυνάμεων μας και κάποια εκτός των δυνάμεων μας.

Ανάλυση αποσπάσματος: Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει στα προηγούμενα μαθήματα, τα πάθη αποτελούνται από δύο στοιχεία. Πρώτον, από εσφαλμένες αξιολογικές πεποιθήσεις οι οποίες σχετίζονται με την απόδοση αξίας σε κάποιο αντικείμενο και, δεύτερον, από εσφαλμένες πεποιθήσεις οι οποίες σχετίζονται με την απόκτηση του αντικειμένου της εντύπωσης καθώς και με την παραγωγή συγκεκριμένης συμπεριφοράς (φυσιολογία και φαινομενολογία). Ας θυμηθούμε τη δομή του νοσήματος της φιλαργυρίας. Ο φιλάργυρος άνθρωπος συγκαταθέτει με σταθερό τρόπο στις εξής δύο πεποιθήσεις:

Αξιολογική πεποίθηση: Τα χρήματα είναι το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου.

Πεποίθηση η οποία σχετίζεται με την παρόρμηση: Είναι καθήκον μου να διασταλεί η ψυχή μου (Στοβαίος Εκλογές 2.7.10b: *ἔπαρσιν ψυχῆς*) αποκτώντας τα χρήματα.

Οι πεποιθήσεις αυτές λειτουργούν ως προδιαθέσεις οι οποίες οδηγούν τον κάτοχο τους τόσο στο να αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά αντικείμενα με συγκεκριμένο τρόπο όσο και να υιοθετεί συγκεκριμένες συμπεριφορές απέναντι σε αυτά. Παρόλα αυτά δεν είναι καθόλου σαφές εάν και οι τρεις πρώτοι σχολάρχες της πρώιμης Στοάς συμφωνούν στα παραπάνω στοιχεία. Πράγματι στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία συναντά κανείς μία εκτενή συζήτηση η οποία σχετίζεται με τις διαφωνίες μεταξύ Ζήνωνα και Χρύσιππου αναφορικά με τη δομή των παθών.

Πιο συγκεκριμένα, η ιδέα αυτή εμφανίστηκε πρώτη φορά στην ερμηνεία του Pohlenz. Ο Pohlenz σημείωσε πως ο τρόπος με τον οποίο ο Χρύσιππος κατανοεί τα συναισθήματα (ως εσφαλμένες αξιολογικές πεποιθήσεις) διαφέρει πολύ από τη θέση του Ζήνωνα ο οποίος κατανοεί τα συναισθήματα ως παρορμήσεις της ψυχής οι οποίες ακολουθούν αυτές τις αξιολογικές πεποιθήσεις. Η συγκεκριμένη ερμηνεία θεωρήθηκε ιστορικά εσφαλμένη καθώς μία από τις βασικές θέσεις του σχολιαστή ήταν η ιδέα πως ο Ζήνωνας αποδέχεται την τριμερή πλατωνική διάκριση της ψυχής, στοιχείο το οποίο σήμερα θεωρούμε πως δεν ισχύει. Παρόλα αυτά, ο Sorabji επιμένει πως ενώ η θέση του Pohlenz σχετικά με την απόδοση της πλατωνικής διάκρισης της ψυχής στον Ζήωνα είναι εσφαλμένη δεν πρέπει να βιαστούμε να

απορρίψουμε τη θέση του σχετικά με τη διαφωνία Ζήνωνα και Χρύσιππου για τα συναισθήματα. Ο Sorabji σημειώνει πως αυτή η αρχαία κατηγορία που διατυπώθηκε τόσο από τον Ποσειδώνιο όσο και από το Γαληνό είναι αληθής. Ο Ζήνων και ο Χρύσιππος κατανόησαν με διαφορετικό τρόπο τα πάθη (ο Ζήνων ως παρορμήσεις, ο Χρύσιππος ως αξιολογικές πεποιθήσεις) και έπειτα ο Σενέκας εναρμόνισε αυτές τις δύο θέσεις παρουσιάζοντας τις ερμηνείες Ζήνωνα και Χρύσιππου ως διαφορετικά στάδια του συναισθήματος.

Μολαταύτα, δεν αποδέχονται όλοι οι σχολιαστές αυτή τη θέση. Στο αντίποδα της παραπάνω ερμηνείας συναντά κανείς τη θέση πως οι θεωρίες του Ζήνωνα και του Χρύσιππου για τα πάθη εναρμονίζονται πλήρως. Από αρχαίες πηγές που έχουμε στη κατοχή μας ο ίδιος ο Χρύσιππος σημειώνει πως απλώς ανέλυσε και κατέστησε σαφή στοιχεία τα οποία ενυπήρχαν στη θεωρία του Ζήνωνα απλώς δεν είχαν αναλυθεί επαρκώς. Πιο συγκεκριμένα, ο Χρύσιππος αναφέρει πως απλώς βασίστηκε σε προφορικές διαλέξεις του Ζήνωνα και κατέστησε σαφή αυτά που δεν είχε αναλύσει επαρκώς ο προκάτοχός του (Γαληνός *Π.Ι.Π.* 4.7.2). Επιπλέον, όπως σημειώνει η Nussbaum, ο Χρύσιππος γράφει σε αρκετά σημεία σαν να επεξηγεί τους ορισμούς του Ζήνωνα και όχι σαν να τους απορρίπτει (Πλούταρχος *Π.Η.Α.* 9.449c, Γαληνός *Π.Ι.Π.* 4.2.13.1-3).

Από την παραπάνω συζήτηση στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία είναι απολύτως απύσχα η φιγούρα του Κλεάνθη. Δεν ασχολήθηκε άραγε καθόλου ο Κλεάνθης με τη δομή και τη θεραπεία των παθών; Φυσικά και ασχολήθηκε. Γνωρίζουμε μέσω του Κικέρων (*Tusc. Disp.* 3.77-78) πως και ο Κλεάνθης μελέτησε τόσο τη δομή όσο και τη θεραπεία των συναισθημάτων. Πιο συγκεκριμένα όπως θα δούμε στην ενότητα που ακολουθεί ο Κικέρων αξιολογεί ως ανεπαρκή την ανάλυση του Κλεάνθη για τα συναισθήματα καθώς ο τελευταίος κατανοεί τα συναισθήματα μόνο ως αξιολογικές πεποιθήσεις γεγονός το οποίο τον οδηγεί μοιραία στο να μην μπορεί να εξηγήσει αλλά ούτε να θεραπεύσει συγκεκριμένα είδη παθών όπως η μεταμέλεια. Κατά τη γνώμη μας λοιπόν εάν πράγματι υπάρχει μία διαφωνία εντός της πρώιμης στοάς αναφορικά με τη δομή των παθών αυτή δεν πρέπει να εντοπιστεί μεταξύ Ζήνωνα και Χρύσιππου αλλά αντίθετα, μεταξύ Ζήνωνα και Χρύσιππου από τη μία πλευρά και Κλεάνθη από την άλλη. Ας μελετήσουμε αυτό το ζήτημα με περισσότερη λεπτομέρεια.

3. Τα δάκρυα του Αλκιβιάδη και η θεραπεία των παθών

Απόσπασμα 6

Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 3.76.1-9: «Sunt qui unum officium consolantis putent malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet; [...] Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerentis, qua se officio fungi putet iusto atque debito».

Μετάφραση: Υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν πως το χρέος του θεραπευτή είναι [να δείξει] πως αυτό που νομίζουν ως κακό, δεν είναι καθόλου κακό. Όπως ο Κλεάνθης. Ο Χρύσιππος ωστόσο θεωρεί πως το κλειδί στη θεραπεία είναι να αφαιρέσουμε την πεποίθηση εκείνου που θρηνεί πως [ο θρήνος] είναι αυτό που πρέπει να γίνει (καθήκον/officio), πως [ο θρήνος] είναι κάτι δίκαιο και σωστό.

Απόσπασμα 7

Κικέρων *Tusc.Disp.* 3.77: et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. quid enim dicemus, cum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut acceperimus, eum nihil hominis esse nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemvis baiolum interesse, cum se Alcibiades adflicteret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret, – quid dicemus, Cleanthe?

Μετάφραση: Παρόλα αυτά μου φαίνεται πως ο Κλεάνθης δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψιν του την πιθανότητα πως ένας άνθρωπος είναι δυνατόν να στεναχωρηθεί βαθιά για αυτό το πράγμα το οποίο ο Κλεάνθης κατανοεί ως το χειρότερο κακό. Μας λένε πως κάποτε ο Σωκράτης έπεισε τον Αλκιβιάδη πως ήταν ανάξιος να λέγεται άνθρωπος και πως δεν ήταν καλύτερος από έναν εργάτη παρόλη την ευγενή του καταγωγή. Τότε ο Αλκιβιάδης αναστατώθηκε πάρα πολύ και παρακαλούσε το Σωκράτη με δάκρυα στα μάτια να τον βοηθήσει να αποβάλει τον επαίσχυντο χαρακτήρα του και να αποκτήσει την αρετή. Τι μπορούμε να πούμε γι' αυτό Κλεάνθη;

Ανάλυση αποσπασμάτων: Ας ξεκινήσουμε την ανάλυση μας με μία ιστορία. Η ιστορία αυτή αφορά τον Αλκιβιάδη και μία συνομιλία με τον δάσκαλο του, Σωκράτη. Σε μία ομιλία του, λοιπόν, για την ηθική ο Σωκράτης αναφέρει στους μαθητές του πως τα πλούτη και η ομορφιά, η φήμη και η κοινωνική και πολιτική αναγνώριση δεν αποδεικνύουν ούτε εξασφαλίζουν την αρετή ενός ανθρώπου. Ίσα ίσα οι άνθρωποι οι οποίοι αποδίδουν αξία και επιδιώκουν αυτά τα αντικείμενα έχουν πολλές πιθανότητες να διαφθείρουν το χαρακτήρα τους και να καταστρέψουν τις ζωές τους. Ανάμεσα στους ακροατές αυτής της ομιλίας βρίσκεται και ο Αλκιβιάδης. Τραγική ειρωνεία αποτελεί βέβαια το γεγονός πως ούτε ο Αλκιβιάδης, ούτε ο Σωκράτης γνώριζαν σε τι βαθμό τα λόγια του φιλοσόφου προοικονομούν τη ζωή που θα επιλέξει ο Αλκιβιάδης. Παρόλα αυτά, εκείνη τη στιγμή ο νεαρός τότε Αλκιβιάδης φαίνεται να αποδέχεται τα διδάγματα και τις ηθικές αρχές που παρουσιάζει ο Σωκράτης και να αντιλαμβάνεται τις κακές εξεις που ελλοχεύουν στην ψυχή του. Με δάκρυα στα μάτια πλησιάζει τον Σωκράτη, γέρνει στον ώμο του και τον παρακαλεί να τον βοηθήσει να βελτιώσει το χαρακτήρα και τη ζωή του.

Το εάν αυτή η ιστορία είναι αληθινή η όχι δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Ωστόσο, για τους σκοπούς της δικής μας μελέτης κάτι τέτοιο δεν μας αφορά. Η ιστορία αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως ένα εξαιρετικό παράδειγμα προκειμένου να κατανοήσουμε το συναίσθημα της μεταμέλειας. Στην παραπάνω ιστορία ο Αλκιβιάδης φαίνεται σίγουρα συναισθηματικά φορτισμένος και αυτό που πρέπει να κάνουμε προκειμένου να κατανοήσουμε σε βάθος το συναίσθημα που βιώνει είναι να το αναλύσουμε με βάση τη στωική ανάλυση των παθών. Το συναίσθημα το οποίο βιώνει ο Αλκιβιάδης στην παραπάνω ιστορία πηγάζει από τον συνδυασμό δύο διαθεσιακών πεποιθήσεων:

1. Αξιολογική διαθεσιακή πεποίθηση: Η αρετή είναι το απόλυτο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου.
2. Ορμητική διαθεσιακή πεποίθηση: όταν κάτι κακό συμβαίνει (συνειδητοποίηση κακού του χαρακτήρα) είναι πρόπον να συσταλεί η ψυχή μου.

Υπάρχουν δύο στοιχεία τα οποία πρέπει να θυμηθούμε σε αυτό το σημείο αναφορικά με το πάθος της μεταμέλειας. Πρώτον, το συναίσθημα αυτό πηγάζει από μία αληθή αξιολογική πεποίθηση. Πράγματι κανένας στωικός δεν θα διαφωνούσε με την μία πρόταση της μορφής «Η αρετή είναι το απόλυτο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου». Δεύτερον, παρόλα αυτά το συναίσθημα της μεταμέλειας συνεχίζει να αποτελεί μια συστολή της ψυχής

και ούτως ειπείν ένα ταραχώδες συναίσθημα που βασανίζει τον κάτοχό του. Πως μπορούμε όμως να θεραπεύσουμε ένα τέτοιο συναίσθημα;

Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, όπως φαίνεται στο απόσπασμα 6, ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος προτείνουν δύο διαφορετικούς τρόπους προκειμένου να θεραπεύσουμε τα πάθη μας, γεγονός που συνεπάγεται πως οι δύο φιλόσοφοι αντιλαμβάνονται διαφορετικά τη δομή των παθών. Το εν λόγω απόσπασμα μας παρουσιάζει μία κομβική διαφορά μεταξύ Κλεάνθη και Χρύσιππου. Από τη μία πλευρά, ο Κλεάνθης υποστηρίζει πως επαρκής και αναγκαία συνθήκη προκειμένου να θεραπεύσουμε ένα πάθος είναι να δείξουμε στο υποκείμενο πως το αντικείμενο του πάθους του δεν είναι κάτι κακό ή καλό. Το σημαντικό στοιχείο σε αυτό το σημείο είναι πως αφού ο Κλεάνθης υποστήριζε πως η εξάλειψη της αξιολογικής πεποιθήσης είναι επαρκής και αναγκαία συνθήκη προκειμένου να θεραπεύσουμε το συναίσθημα είναι ασφαλές να υποθέσουμε πως για τον Κλεάνθη η δομή των συναισθημάτων εξαντλείται μόνο σε αξιολογικές πεποιθήσεις τις οποίες εάν θεραπεύσουμε μέσω επιχειρημάτων θεραπεύουμε και το παραγόμενο πάθος. Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος με τον οποίο ο Χρύσιππος προσεγγίζει την θεραπεία των παθών είναι διαφορετικός. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει στα προηγούμενα μαθήματα ο Χρύσιππος (πιθανόν και ο Ζήνων) αναγνωρίζει το γεγονός πως τα πάθη πηγάζουν από το συνδυασμό δύο πεποιθήσεων, μίας αξιολογικής και μίας ορμητικής και πως πολλές φορές το κλειδί προκειμένου να είναι αποτελεσματική η θεραπεία δεν έγκειται στο να επιτεθούμε στις αξιολογικές πεποιθήσεις του υποκειμένου αλλά αντίθετα να προσπαθήσουμε να του δείξουμε πως οι σχετικές συμπεριφορές που επιλέγει ως ορθές (πχ. θρήνος), δεν προάγουν τη αυτοσυντήρηση του αλλά αντίθετα είναι πολλές φορές καταστροφικές για την τελευταία.

Στο σημείο αυτό καθίσταται σαφής ο λόγος για τον οποίο πιστεύουμε πως εντός των τάξεων της πρώιμης Στοάς αυτός ο οποίος διαφοροποιήθηκε από τους υπόλοιπους ήταν πιθανότατα ο Κλεάνθης. Εάν πράγματι είναι αληθής η ερμηνεία που ακολουθήσαμε στην προηγούμενη ενότητα αναφορικά με την κοινή κατανόηση της δομής των συναισθημάτων, την οποία ακολούθησαν ο Ζήνων και ο Χρύσιππος, κατανοώντας τα πάθη ως ένα σύνολο από δύο πεποιθήσεις (αξιολογική-ορμητική) τότε ο Κλεάνθης είναι αυτός που διαφώνησε, κατανοώντας τα πάθη μόνο ως αξιολογικές πεποιθήσεις.

Προκειμένου να ρίξουμε λίγο περισσότερο φως στην παραπάνω διαφωνία πρέπει να αναλογιστούμε τα εξής στοιχεία. Με βάση την εικόνα που έχουμε παρουσιάσει έως τώρα όταν ο Χρύσιππος μελέτησε τα πάθη βρέθηκε εμπρός σε δύο διαφορετικές στωικές ερμηνείες της δομής των παθών. Από τη μία πλευρά, ο Ζήνων παρουσίασε με λεπτομέρεια την ορμητική διάσταση των παθών και τη σχέση τους με τις παρορμήσεις (Δ.Λ. 7.110), χωρίς

όμως να αρνείται το γεγονός πως τα πάθη εμπεριέχουν αξιολογικές πεποιθήσεις (Κικέρων *Tusc. Disp.* 3.74,75). Από την άλλη πλευρά, ο Κλεάνθης υποστήριξε, όπως καθίσταται σαφές από τα παραπάνω στοιχεία, πως η δομή των παθών εξαντλείται σε αξιολογικές πεποιθήσεις τις οποίες εάν θεραπεύσουμε μέσω επιχειρημάτων θα θεραπεύσουμε και το σχετικό πάθος. Ποιοι είναι όμως οι φιλοσοφικοί-ερμηνευτικοί λόγοι που οδήγησαν τον Χρύσιππο να ακολουθήσει και να εμπλουτίσει την ερμηνεία του Ζήνωνα απορρίπτοντας παράλληλα την ερμηνεία του Κλεάνθη; Πιθανότατα το γεγονός πως η ερμηνεία των παθών που μας προσφέρει ο Κλεάνθης καλείται να αντιμετωπίσει τρία σημαντικά προβλήματα.

Το πρώτο πρόβλημα σχετίζεται με πάθη όπως η μεταμέλεια. Εάν επιστρέψουμε στο παράδειγμα του Αλκιβιάδη θα θυμηθούμε πως η διαθεσιακή αξιολογική πεποίθηση του Αλκιβιάδη είναι της μορφής: «Η αρετή αποτελεί το ύψιστο αγαθό και συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μου». Η ίδια η στωική φιλοσοφία αποδέχεται αυτές τις αξιολογήσεις ως αληθείς. Για τους Στωικούς μόνο η αρετή αποτελεί το απόλυτο αγαθό και είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να μας κάνει ευδαίμονες (Δ.Λ. 7.101–103). Συνεπώς, κανένας Στωικός δεν θα μπορούσε να προτείνει πως οι συγκεκριμένες αξιολογικές πεποιθήσεις πρέπει να θεραπευτούν καθώς δεν είναι εσφαλμένες.

Παρόλα αυτά το πάθος το οποίο βιώνει στο συγκεκριμένο παράδειγμα ο Αλκιβιάδης αποτελεί ένα συναίσθημα που ταραξίζει τη ψυχή του και η στωική φιλοσοφία υπόσχεται σε όσους την ακολουθήσουν πως θα θεραπευτούν από τέτοια πάθη. Η μέθοδος που προτείνει ο Κλεάνθης όμως δεν φαίνεται να μπορεί να αντιμετωπίσει τέτοιες περιπτώσεις συναισθημάτων. Ο Κικέρων καταδεικνύει με σαφή τρόπο το πρόβλημα στο απόσπασμα 7. Η αναφορά του Κικέρωνα είναι σαφής. Εάν δεχθούμε την ερμηνεία του Κλεάνθη τότε είναι αδύνατον να θεραπεύσουμε πάθη όπως η μεταμέλεια, τα οποία πηγάζουν από αληθείς αξιολογικές πεποιθήσεις.

Επίσης, δεν είναι επίσης σαφές πως η ερμηνεία του Κλεάνθη μπορεί να εξηγήσει τα απείθαρχα συναισθήματα. Όπως έχουμε αναφέρει, τα απείθαρχα συναισθήματα αποτελούν συναισθήματα τα οποία συνεχίζουν να δημιουργούν ταραχή στην ψυχή του υποκειμένου παρόλο που οι πεποιθήσεις του υποκειμένου για το σχετικό αντικείμενο είναι πλέον διαφορετικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα απείθαρχων συναισθημάτων αποτελούν οι φοβίες. Ας σκεφτούμε το εξής παράδειγμα.

Έστω πως ο Γιώργος φοβάται τα ποντίκια. Κάθε φορά που ο Γιώργος βλέπει ένα ποντίκι ανεβαίνει επάνω στην καρέκλα, το τραπέζι ή όποιο άλλο ψηλό αντικείμενο μπορεί να κρατήσει αυτά τα μικροσκοπικά τρωκτικά μακριά του. Γνωσιακά μιλώντας ο Γιώργος γνωρίζει πως αφ' ενός τα ποντίκια δεν είναι επικίνδυνα και δεν είναι δυνατό να τον βλάψουν

και αφ' ετέρου πως με μία του και μόνο επιθετική κίνηση αυτά θα φοβηθούν περισσότερο από αυτόν και θα τραπουν σε φυγή. Παρόλα αυτά ο Γιώργος συνεχίζει να τα φοβάται.

Τέτοιες περιπτώσεις παθών δεν μπορούν να εξηγηθούν εάν δεχθούμε, όπως φαίνεται πως πράττει ο Κλεάνθης, πως τα πάθη αποτελούνται μόνο από αξιολογικές πεποιθήσεις. Πιθανότατα ο Χρύσιππος είχε γνώση των παραπάνω προβλημάτων και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο απέρριψε την ερμηνεία του Κλεάνθη ακολουθώντας και εμπλουτίζοντας τις θέσεις του Ζήνωνα για τη δομή των παθών. Για το λόγο αυτό στις σελίδες που ακολουθούν θα εστιάσουμε στη θεραπευτική στρατηγική που φαίνεται να υιοθετεί ο Χρύσιππος.

Η θεραπευτική πρόταση του Χρύσιππου έγκειται στην ιδέα πως είναι αποτελεσματικότερο να προσπαθήσουμε να θεραπεύσουμε τα πάθη κάποιου θεραπεύοντας πρώτα τις ορμητικές του πεποιθήσεις. Έτσι, με απλά λόγια, αυτό που προτείνει ο Χρύσιππος είναι πως δεν χρειάζεται να δείξουμε σε κάποιον πως αποδίδει εσφαλμένη αξία στα πράγματα αλλά αντίθετα πως η συμπεριφορά η οποία υιοθετεί δεν είναι ορθή. Ας σκεφτούμε εδώ ένα παράδειγμα. Έστω λοιπόν πως μία μητέρα θρηνεί βαθιά για το χαμό του γιού της. Σύμφωνα με τη στωική ανάλυση το βαθύ πάθος της θλίψης που διακατέχει αυτή τη γυναίκα πηγάζει από δύο πεποιθήσεις:

- 1: Ο θάνατος του παιδιού μου είναι ύψιστο κακό και συστατικό στοιχείο της δυστυχίας μου.
- 2: Εξαιτίας του θανάτου του γιου μου (που είναι ένα κακό γεγονός) οφείλω να θρηνήσω και να στεναχωρηθώ βαθιά.

Το αποτέλεσμα αυτών των πεποιθήσεων είναι το γεγονός πως η γυναίκα αυτή βιώνει βαθιά θλίψη και ακολουθεί συγκεκριμένες συμπεριφορές. Για παράδειγμα, αποκόπτεται από τον κόσμο, αρνείται να συμμετέχει σε εκδηλώσεις χαράς, αρνείται, με λίγα λόγια, να συνεχίσει τη ζωή της.

Η θεραπεία που προτείνει ο Κλεάνθης απέναντι σε αυτό το συναίσθημα έγκειται στην πρόταση πως πρέπει να θεραπεύσουμε την αξιολογική πεποίθηση αυτής της γυναίκας. Να την βοηθήσουμε δηλαδή να κατανοήσει πως ο θάνατος του παιδιού της δεν αποτελεί ένα γεγονός το οποίο επηρεάζει πράγματι την ευδαιμονία της. Αυτή, όσο σκληρή και εάν ακούγεται είναι μία θέση που θα αποδέχονταν όλοι οι Στωικοί, ακόμα και ο Χρύσιππος. Η θεραπευτική αντιπρόταση του Χρύσιππου πως είναι προτιμότερο να προσπαθήσουμε να θεραπεύσουμε πρώτα την ορμητική πεποίθηση και όχι την αξιολογική πηγάζει από την σκέψη του πως είναι εξαιρετικά δύσκολο, ένας άνθρωπος, τη στιγμή που βιώνει ένα

συναίσθημα, να δεχθεί πως οι αξιολογήσεις του (και συνεπώς η ηθική του και ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τον κόσμο) είναι εσφαλμένες.

Είναι αλήθεια πως η ιδέα που ωθεί τον Χρύσιππο στο να προτείνει αυτή τη θεραπευτική πρόταση είναι άκρως ρεαλιστική. Πράγματι, σκεφτείτε το πώς θα αντιμετώπιζε μία μητέρα, ενώ βιώνει το πένθος της, κάποιον ο οποίος θα προσπαθούσε να την πείσει πως ο θάνατος του παιδιού της δεν έχει αξία. Σίγουρα δεν θα αποδεχόταν επουδενί τις συμβουλές του. Αντίθετα, αυτό που αντιτείνει ο Χρύσιππος είναι πως μπορούμε να εξηγήσουμε στο άτομο που βιώνει το πάθος πως η συμπεριφορά την οποία ακολουθεί είναι εσφαλμένη και δεν πρέπει να την ακολουθεί. Στο παράδειγμα που χρησιμοποιήσαμε για την μητέρα που θρηνεί το θάνατο του παιδιού της, ο Χρύσιππος θα πρότεινε ενδεχομένως πως προκειμένου να βοηθήσουμε τη γυναίκα να ξεπεράσει το βαθύ συναίσθημα θλίψης που τη βασανίζει μπορούμε να την προτρέψουμε να κατανοήσει πως η συμπεριφορά την οποία ακολουθεί δεν την βοηθάει καθόλου. Με απλά λόγια θα μπορούσαμε να της εξηγήσουμε πως το να μένει αποκομμένη από τον κόσμο επίμονα, να θρηνεί όλη την ώρα και να αποφεύγει τις εκδηλώσεις χαράς δεν αποτελούν πράξεις οι οποίες θα την βοηθήσουν να ξεπεράσει το χαμό του γιού της. Αντίθετα, της κάνουν περισσότερο κακό παρά καλό.

Εάν θυμηθούμε τώρα πως για τους Στωικούς οι δύο κρίσεις αποτελούν μόνο από κοινού αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες προκειμένου να παραχθεί ένα συναισθηματικό επεισόδιο, η εξάλειψη οποιασδήποτε από τις δύο θα είναι μία επαρκής πρακτική προκειμένου να θεραπεύσουμε το εκάστοτε πάθος. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως ο Χρύσιππος δεν αναγνωρίζει την σημασία θεραπείας της αξιολογικής πεποίθησης. Το αντίθετο μάλιστα. Ο Χρύσιππος είναι στωικός και μάλιστα ορθόδοξος στωικός, γεγονός το οποίο σημαίνει πως και ο ίδιος αποδέχεται την στωική θέση πως μόνο η αρετή και μόνον αυτή αποτελεί συστατικό στοιχείο της ευδαιμονίας μας. Τούτο αναγκαία σημαίνει πως προκειμένου κάποιος να αποκτήσει αταραξία θα πρέπει πράγματι να θεραπεύσει και τις αξιολογικές του πεποιθήσεις κατανοώντας πως τα εξωτερικά αντικείμενα αποτελούν αδιάφορα.

Η καινοτομία της θεραπευτικής πρότασης του Χρύσιππου έγκειται στο γεγονός πως θεραπεύοντας πρώτα τις πεποιθήσεις οι οποίες σχετίζονται με την παρόρμηση αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι πως σταματάμε το μηχανισμό παραγωγής συναισθηματικών επεισοδίων. Το υποκείμενο σταματά πλέον να θρηνεί, να φοβάται, να υποφέρει και γενικότερα να υιοθετεί συμπεριφορές οι οποίες πλήττουν την αυτοσυντήρηση του. Ελεύθερο πια (έστω και για λίγο) από αυτή την ταραχή, το υποκείμενο αυτό θα είναι πλέον πιο δεκτικό στα επιχειρήματα της στωικής φιλοσοφίας και στη θεραπεία των εσφαλμένων αξιολογικών του πεποιθήσεων μέσω της υιοθέτησής της. Ο δρόμος για την

κατανόηση της στωικής φιλοσοφίας η οποία θα τον οδηγήσει στην πραγματική αταραξία θα είναι πλέον ανοικτός.

Με σύγχρονους όρους ο Χρύσιππος φαίνεται να διατυπώνει τη θέση πως η δομή των συναισθημάτων δεν εξαντλείται μόνο σε νοησιαρχικά-γνωσιακά στοιχεία αλλά αντίθετα εμπεριέχει και συμπεριφορικά-ορμητικά στοιχεία. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως ο Πλούταρχος αναφέρεται σε σύγχρονους του Στωικούς, χωρίς να αναφέρει τα ονόματά τους, οι οποίοι προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν στους μαθητές τους συγκεκριμένα συναισθήματα όπως η μεταμέλεια και η ντροπή για τα ηθικά σφάλματά τους προκειμένου μέσω αυτών των συμπεριφορών να τους αποτρέψουν από το να πράττουν μη αγαθές πράξεις (Πλούταρχος Π.Η.Α 452c-d). Αυτή η πρακτική προσεγγίζει τον ηθικό χαρακτήρα του μαθητή με μια μορφή συμπεριφορικής θεραπείας (χωρίς βέβαια να απορρίπτει και τη γνωσιακή διάσταση των συναισθημάτων) και αποτελεί μία πρακτική που ακολούθησαν και οι μετέπειτα Ρωμαίοι στωικοί (Επίκτητος *Διατριβαί* 3.23.34) και που, αιώνες αργότερα, οδήγησε σύγχρονους ψυχοθεραπευτές, όπως ο Beck και ο Ellis στη διατύπωση της γνωσιακής-συμπεριφορικής θεραπείας. Θα επιστρέψουμε σε αυτή την ιδέα στο τελευταίο μάθημα.